

**РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ
НАУК, ПРОФЕСОРА ІНСТИТУТУ ЖУРНАЛІСТИКИ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА АЛЛИ БОЙКО «ПРЕСА
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ»**

**REVIEW
OF THE MONOGRAPH OF THE DOCTOR OF
PHILOLOGICAL SCIENCES, PROFESSOR OF THE
INSTITUTE OF JOURNALISM OF TARAS SHEVCHENKO
NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV ALLA BOYKO
“PRESS OF THE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE
IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY”**

Релігія й Церква впродовж усієї історії людства відігравали значну роль в історії державотворення та життя суспільства. Навіть насильницькі спроби відокремити релігію від держави або ж узагалі знищити Церкву не досягали бажаного результату. Яскравим прикладом є історія боротьби за виживання Української Церкви в періоди різних окупаційних режимів, які намагалися взяти життя вірян під повний контроль держаних органів. Усе це можна спостерігати в різні періоди поневолення українського народу: як у період Речі Посполитої та насильного запровадження унії з Римом, так і в час Російської імперії й повної анексії Київської митрополії, а особливо в час панування більшовицької, радянської ідеології. Німецький окупаційний режим тут мало чим відрізнявся від інших. Як наслідок, боготорччі окупаційні режими пішли в небуття, а Церква отримала свободу діяльності та активно розвивається в незалежній Україні. Об'єднавчий Собор Української Православної Церкви у храмі Премудрості Божої (15 грудня 2018 р.), отримання Синодального Томосу про автокефалію Української Православної

* Доктор наук із богослів'я, професор, проректор з наукової роботи та професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Doctor of Theology, Professor, Vice-Rector for Research and Professor of the Department of Church and Practical Disciplines of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

Церкви (6 січня 2019 р.) ставлять як перед Церквою, так і перед державою багато завдань, які потрібно вирішувати, спираючись на багатотисячолітній досвід.

У цьому контексті сьогодні, напевно, ні в кого не викликає сумнівів актуальність дослідження, присвяченого аналітичному осмисленню церковних періодичних видань України кінця ХІХ – початку ХХ ст. професора Київської православної богословської академії, доктора філологічних наук, професора Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Алли Бойко, яка є автором трьох монографій, підручника «Релігійна журналістика» і 183 статей, переважна більшість яких присвячена історії й теорії релігійних засобів масової інформації.

На жаль, і до сьогодні залишається не повною мірою опрацьована, не систематизована та не введена в науковий обіг велика кількість періодичних видань Православної Церкви. Через відсутність ґрунтовних праць (окремих монографій), присвячених вивченню історії православної преси, авторка монографії змушена була по крупицях знаходити відомості, звертаючись до першоджерел, тобто тогочасної періодики.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалося значне піднесення та збільшення в Російській імперії кількості періодичних видань церковно-богословського та пастирсько-просвітницького характеру. Переважну більшість цих видань передплачували монастирські бібліотеки, храми та приватні особи. Щоб приблизно уявити собі обсяг і тематику таких надходжень, можна для прикладу взяти читальню бібліотеки Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Щорічно бібліотека поповнювалась новою періодикою духовно-морального та богословсько-філософського змісту (до 1 тис. примірників в рік)¹. Наприклад, у 1917 р. були передплачені такі часописи й газети: «1) Труды Киевской Духовной Академии, 2) Киевские Епархиальные Ведомости, 3) Западно-Русская начальная школа, 4) Руководство для сельских пастырей, 5) Проповеднический листок, 6) Христианская Мысль, 7) Свет Печерский, 8) Киевлянин, 9) Киев, 10) Киевская Мысль, 11) Духовная Беседа, 12) Новое время, 13) Исторический Вестник, 14) Русская Старина, 15) Миссионерское

¹ ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 6. – Спр. 264. – Арк. 1–5 зв.; ЦДІА України в м. Києві. Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 760. – Арк. 3; Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: В 28 т. / Гол. ред. В. Смолій: НАН України. К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. Кн. 1. Ч. 2. С. 674.

обозрение, 16) Колокол, 17) Русский Паломник, 18) Сельській хозин, 19) Отдых христіанина, 20) Родная Жизнь, 21) Воскресный Благост, 22) Церковные Ведомости, 23) Приходской листок, 24) Музыка и пеніе, 25) Хоровое и регентское дело, 26) Церква и жизнь, 27) Церковный Вестник» та багато ін. Загалом 47 найменувань загальною вартістю 260 руб. Тут ми бачимо київські, петроградські, московські, харківські, казанські, чернігівські, одеські, рязанські та ін. видання. Однак у переліку журналів для передплати на вказаний рік зазначено, що такі видання, як «Христіанское Чтеніе», «Христіанинь» і «Странникъ», тимчасово не включені до списку, хоч і передплачувались у минулому році. Причина цього в тому, що їх пересилання було призупинене з березня місяця поточного року, незважаючи на те що гроші на підписку своєчасно вислано в редакцію цих журналів. «Якщо ж вони вишлють свої журнали до кінця наступного року, – зазначається у документі, – тоді можна буде виписувати їх на майбутній 1917 р.»² Журнал «Христіанское чтеніе» попередньо щорічно надходив в Золотоверхий монастир починаючи від його заснування у 1821 р.³

На початку своєї праці А. Бойко здійснює загальну характеристику періодичних церковних газет і журналів, що виходили як у східній частині України (переважно російською мовою), так і на західноукраїнських землях (українською, польською, румунською, словацькою, німецькою тощо мовами). Детально вивчаючи впродовж багатьох років дореволюційні періодичні видання зазначеного періоду, авторка стверджує, що в Україні їх нараховувалося тоді понад 110 назв.

Газети й журнали систематизовано відповідно до загальноімперського принципу, але тематично вони все ж таки відрізнялися. Не оминули пресу, зокрема у східній частині України, й цензурні утиски, через які заборонялося друкування часописів українською мовою. Дослідниця переконливо доводить, що за кількістю видань та їх впливістю перше місце завжди посідали журнали та газети Православної Церкви. Видавцями, редакторами, авторами, членами редколегій теж були переважно представники духовенства, які дуже часто займали відповідні посади: настоятелів монастирів, церков, ректорів, проректорів, професорів освітніх установ.

Оскільки, крім офіційних видань Церкви, існувала також періодика, яка хоч і пропагували ідеї православ'я, але її кон-

² ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 6. – Спр. 581. – Арк. 1, 2.

³ ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. – Оп. 2. – Ст. 1. – § 5. Спр. 11. – Арк. 2.

цептуальна спрямованість не завжди відповідала, а іноді й суперечила тим чи іншим питанням церковного управління чи розумінням суспільно-політичного характеру, а до її виходу у світ мали стосунок приватні особи чи релігійні товариства, авторка монографії цілком умотивовано вводить у науковий обіг поняття «православна преса».

А. Бойко ставить важливі акценти, розглядаючи пресу в аспекті її орієнтації на різні сегменти читацької аудиторії, а також на мету створення. Так, окремі видання віднесено до світоглядної публіцистики, яка «ґрунтується на християнських засадах». Окрему частину видань, за визначенням дослідниці, створено «з метою маніпулювання свідомістю мас» та контролювання громадської думки і спрямовування її в належне русло. Інші «часописи високого ґатунку мали надати імпульс подальшому розвитку української журналістики й публіцистики», як-от «Труди Киевской духовной академии», «Христианская мысль», «Вера и разум», «Церковно-общественная мысль», газета «Народ» та ін.

Відтак авторка переходить до ґрунтового аналізу праць українських науковців, присвячених періодичним виданням, біографіям і діяльності їхніх редакторів та авторів, обґрунтовуючи власну позицію в дискусійних питаннях. Одним із таких є питання, чи можна пресу в Україні, що становила підсистему періодики Російської Православної Церкви, виділяти в окрему групу для вивчення. Дослідниця стверджує, що «ці видання мали не лише «регіональний колорит», але й ґрунтувались на певних відмінностях у розумінні засад суспільства, в основі яких були національно-релігійні традиції, унікальне розуміння християнства, світоглядні позиції тощо. Саме це дозволяє просувати думку про те, що це інший тип православ'я, який віддзеркалився в тогочасній пресі». Міркування А. Бойко підтверджують спостереження таких відомих дослідників минулого, як І. Власовський, Д. Дорошенко, І. Огієнко тощо. Важливим підтвердженням стала також «релігійно-філософська школа, центром якої була Київська духовна академія» (Г. Сковорода, П. Юркевич, С. Гогоцький, П. Ліницький, П. Кудрявцев, В. Екземплярський та ін.).

Осмислюючи систематичні каталоги періодичних видань, що побачили світ в Україні, Росії чи за кордоном, дослідниця звертає увагу на їх фрагментарність. Серед великої кількості проаналізованих авторкою каталогів на окрему увагу заслуговує праця, підготовлена при Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського співробітницею цього наукового закладу, кандидатом історичних наук Л. М. Дениско, «Релігійні право-

славні періодичні видання ХІХ – початку ХХ ст. у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського».

Великим внеском у дослідження проблеми став підготовлений А. Бойко «Бібліографічний показчик періодичних видань Православної Церкви в Україні», у якому, враховуючи досвід попередніх напрацювань та власних багаторічних пошуків, здійснено спробу виокремити часописи Української Православної Церкви в окремий показчик. Хоч авторка і не вважає, що наведена інформація про періодичні видання є вичерпною, однак зафіксований перелік вражає не тільки кількістю православної преси, що виходила в Україні впродовж ХІХ – початку ХХ ст., але й багатоманітною тематикою.

«Систематизація, типологізація та жанрові особливості видань Православної Церкви». Перш ніж осмислювати ці важливі складові видань означеного періоду, А. Бойко звертається до їхніх витоків, щоб зрозуміти динаміку розвитку православної преси в Україні, та окреслює її головне завдання – впливати на громадську думку в аспекті релігійно-морального виховання та засад самодержавної ідеології.

Досить важливою для розуміння другої частини монографії, а можливо, й цілого дослідження є слова священника Ан. Лотоцького: «Преса – наймогутніша зброя, але в той же час небезпечна зброя впливу на суспільство. Преса – це вогонь. Але вогонь... може бути корисним і шкідливим». Наскільки актуальними є сьогодні ці слова, наведені А. Бойко, напевно розуміє кожен.

Далі дослідниця аналізує статтю «Про свободу преси», де присутні гострі критичні зауваження щодо масових газет, наголошено, що під впливом часописів псується мораль, «руйнуються родинні стосунки, розпалюються пристрасті, підривається та атрофується значення влади... Але особливо руйнівний їх вплив у питаннях правосуддя, політики та ін.».

Як відомо, перше церковне періодичне видання «Воскресное чтение» (1837–1917) із додатком «Киевский листок» вийшло у 1837 р. зі стін Київської духовної академії. Читачами щотижневика мали стати всі православні віруючі, але «зі змісту можна зрозуміти, що редакція орієнтувалася на осіб духовного звання, зокрема священників, оскільки в журналах переважно друкувалися тексти проповідей, а самі статті мали абстрактно-риторичний характер і зосереджувалися на суто релігійних проблемах».

Наступне видання, «Труды Киевской Духовной Академии» 1860 р., готувалося теж у КДА як науково-богословський щомісячний журнал, у якому переважна більшість авторів були

викладачами академії, які досліджували минуле, осмислювали тогочасне сьогодення, аналізували гомілетичну, канонічну та богословську спадщину, давали відомості про визначних церковних провідників благочестя, коментували релігійну ситуацію в Російській імперії та світі. Це видання виходило регулярно впродовж 57 років (останнє число датоване груднем 1917 р.).

Київська духовна академія стала своєрідним центром преси Православної Церкви в Україні, оскільки саме при ній, крім згаданих Трудів КДА, виходили часописи «Воскресный день», «Киевские епархиальные ведомости», «Церковно-общественная мысль» тощо.

У ТКДА акумулювалися основні ідеї, у тому числі й суспільного характеру, які потім розповсюджували інші засоби масової інформації серед усіх прошарків православного населення України, а зрештою, й цілої Російської імперії.

Вивчаючи церковну періодику, А. Бойко аналізує переважну більшість видань України, наводячи відомості щодо часу їх утворення та зосереджуючись на характерних особливостях змісту. Так, на початку 1860-х рр. у багатьох містах, що були центрами православних епархій, стали виходити «Епархиальные Ведомости». Вони склалися з двох розділів: офіційного, у якому публікувалися імперські та синодальні розпорядження, укази епархіального владики, закони тощо, та неофіційного, у якому було можна знайти різноманітні відповіді на нагальні церковні питання, церковно-історичні праці, переважно краєзнавчі, етнографічні. У межах сучасної України виходили «Киевские Епархиальные Ведомости» (1861–1917), «Екатеринославские Епархиальные Ведомости» (1860–1917), «Подольские Епархиальные Ведомости» (1862–1917) та ін.

Далі авторка наводить відомості про такі видання: щомісячник «Церковно-приходская школа», який мали передплачувати всі середні освітні заклади в Україні (останній рік видання – 1906), що з'явився 1887 р. при Київському епархіальному училищі та зосереджував свою увагу на шкільному вихованні дітей, яке мало ґрунтуватися на християнських засадах; щотижневик «Руководство для сельских пастырей», щомісячник «Отклики сельских пастырей» (у 1907–1912 рр. замість цього видання виходив журнал «Сельский священник»), при КДА виходили також «Проповеднический листок», «Проповеди», «Богословский библиографический листок»; суспільно-релігійні: «Церковная газета» (1906), «Народ» (1906, видавець «Християнське братство боротьби»), «Христианская мысль» (1916–1917 рр., орган Київського ре-

лігійно-філософського товариства), щотижневик, який видавався при Чернігівському Княжо-Михайлівському братстві «Черниговский церковно-общественный вестник» (1914–1917 рр.); у цьому самому місті виходив журнал «Вера и жизнь» (1884–1917 рр.), часописи «Екатеринославский благовестник» (1914–1917 рр.); «Студент-христианин» (1908–1911 рр., м. Одеса), «Православная Русь» (1909–1910 рр., м. Чернівці); часописи, що виходили при монастирях та монастирських братствах: щотижневик «Свет печерский» (1913–1916 рр., видання Києво-Печерської лаври), «Русский инок» (1910–1916 рр., виходило при Почаївській лаврі, у 1915 р. редакцію переведено до Самгородка Київської обл.), щотижневик «Почаевский листок» (1901–1916 рр.) і щоденна газета «Почаевские известия» (1906–1909 рр.).

Дослідниця звертає увагу й на те, що «зазначений період характеризується ще одним унікальним явищем – приватними релігійними виданнями православного спрямування». Ідеться про часописи, видавцями яких були приватні особи: журнал «Истина» (1906 р., м. Житомир, редактор-видавець І. Дашкевич), газети «Церковь и народ» (Київ, 1906–1907 рр., редактор-видавець І. Троїцький) та «Духовная беседа» (Паволоч, 1909–1916 рр., редактор-видавець священник С. Броянівський), харківська «Церковная газета» (1906 р., редактор-видавець І. Філевський)».

Окремим феноменом того часу були рукописні релігійні журнали. Хоч відомості залишилися лише про два таких видання (зберігаються у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника) – «Новий Вістник», літературно-науковий місячник українських богословів (редактор П. Штокалко, 1902 р.) та часопис під назвою «Мысль» (1904 р.), що видавався вихованцями Волинської духовної семінарії, можна припустити, що їх кількість могла бути значно більшою. Як стверджує авторка, «імовірно, подібні рукописні журнали могли бути і в духовних навчальних закладах, і в монастирях; вони могли створюватися представниками релігійних товариств, які виникали поза межами офіційної Церкви».

Досить логічним і структурованим видається запропонований дослідницею принцип систематизації українських православних періодичних видань, в основі якого лежить їх поділ відповідно до читацької аудиторії:

1) журнали для богословів, теологів, релігійних філософів: «Труды Киевской Духовной Академии», «Богословский библиографический листок», «Чтения в церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии», «Вера и разум» тощо;

2) періодичні видання для священнослужителів: «Сельский священник», «Воскресное чтение», «Отклики сельских пастырей», «Проповеднический листок»;

3) часописи для інтелігенції: «Народ», «Церковная газета», «Свободное слово христианина», «Церковно-общественная мысль», «Слово истины», «Христианская мысль»;

4) газети і журнали для т. зв. середнього класу (чиновників, купців, освічених робітників, учителів, офіцерів): «Христианская жизнь», «Вера и жизнь», «Черниговский церковно-общественный вестник», «Екатеринославский благовестник»;

5) щотижневики й газети для селянства: «Церковь и народ», «Благовест», «Духовная беседа», «Свет печерский», «Истина», «Православна Буковина», «Холмская Русь», «Холмская церковная жизнь». Сюди ж можна віднести різноманітні листки, періодичні календарі релігійного змісту тощо;

6) преса для представників різних професій чи спеціалізовані видання: «Церковно-приходская школа», «Западно-русская церковно-приходская школа», «Студент-христианин», «Православный рабочий», «Христоролюбивому воинству».

Цікаво, як зауважує А. Бойко, що «деякі видання мали додатки для дітей чи друкували періодичні брошури й книжки, які відповідали загальній меті церковних часописів. Перші чотири групи авторка відносить до якісної преси, оскільки в них містилися різножанрові, ґрунтовні, аналітичні матеріали, постійно подавалися посилання на джерела інформації тощо. Інші дві групи дослідниця пропонує віднести до періодичних видань «масової преси», де наявні не лише великі тиражі, але й також певний дидактизм у поданні матеріалів, декларативність і слабка аргументація статей, невеликий обсяг публікацій тощо. «Інформації було мало і вона подавалася таким чином, щоб у читача не виникало зайвих питань, оскільки він мав сприймати її на віру і не заглиблюватись у сутність фактів та явищ. Про спрямованість цих часописів на малоосвічену аудиторію й невибагливого читача красномовно свідчила не тільки архітектоніка статей, але і спрощена синтаксична побудова речень, заголовки, які несли інформацію, що містилась у публікації, шрифти часописів тощо».

Дослідниця пропонує певну схему функціонування системи православної преси: «Ідея, явище суспільного життя чи наукова проблема розглядалися у «якісних» виданнях на релігійно-етичному чи філософському рівні, подавалися аргументовані й докладні характеристики, щедро проілюстровані цитатами не тільки зі священних книг, але й із праць та ви-

словлювань філософів і вчених як стародавніх часів, так і тогочасності. Усім матеріалам надавався вигляд об'єктивності й неупередженості, аудиторію заохочували до роздумів і розвитку власних думок. У часописах для масової аудиторії ця сама проблематика подавалася спрощено, у статтях загострювалися пропагандистські моменти, посилювалася роль тенденційних доведень. У всіх матеріалах велику роль відігравали приклади, які аргументували головні тези автора; основні ідеї повторювалися кілька разів... У цих часописах порушувалися ті самі питання, що й у виданнях для освіченої аудиторії, але тут вони вже мали форму відкрито тенденційних статей, у яких домінував повчально-дидактичний тон. Полемічні моменти займали панівне місце, філософські аспекти відходили на другий план. Для видань такого типу характерне щедре цитування Біблії, її частини – Євангелія, висловів отців Церкви та офіційних осіб на підтвердження основних думок авторів. Загальний тон статей завжди експресивно забарвлений».

Важливою проблемою, на якій зосереджує увагу авторка монографії, є спрямованість періодичних видань на українську православну аудиторію, що вимагала від церковної преси орієнтації на психологічні особливості, культурно-історичні традиції, мову народу. Через це автори публікацій досить часто відстоювали право народу на ведення богослужіння й переклад Священного Писання та богословських праць українською мовою, рідною для всього народу. Відповідно, заборона української мови сприймалася деякими авторами «як засіб руйнування етнічної свідомості. Звідси й розуміння мови як однієї з найголовніших складових світогляду особистості та всього народу». Автори публікацій, починаючи від професорів духовних академій і семінарій та закінчуючи сільськими священниками – відстоювали своє право на звершення богослужінь та чинів рідною мовою, переконуючи офіційні інституції в тому, що українська мова «підвищить загальний рівень релігійності, поверне народ до «класичного» православ'я, відвернувши його увагу і від інших конфесій, і релігійних сект, і від популярних на той час політичних, соціальних, економічних проблем, які поставали тоді перед суспільством».

Цілком погоджуємося з твердженням А. Бойко про те, що періодика Православної Церкви, «як ніяке інше історичне джерело, може бути адекватним віддзеркаленням реалістичної, суперечливої та складної картини буття і тих духовних процесів, що відбуваються в суспільстві».

«Особливості функціонування церковної преси на західноукраїнських землях». Аналізуючи питання функціонування церковної преси на західноукраїнських землях, дослідниця, з одного боку, звертає увагу на різноманітності конфесій, а з іншого – на складності в диференціації видань, які були розраховані на масову аудиторію та створені для того, щоб прищеплювати народу світоглядні й моральні засади тієї чи іншої релігії. Відповідно, у «самих часописах часто не вказувалося, до якої конфесії належить те чи інше видання, доктрини якої релігії воно покликане пропагувати та реалізувати засобами масової інформації. Це, звичайно, ускладнює проблему, але водночас дає можливість відстежити за матеріалами ЗМІ процес дифузії конфесійних ідей та відтворити мозаїчну картину релігійного життя Західної України кінця XIX – початку XX ст.».

Досить змістовним вдається запропонований А. Бойко короткий історичний огляд розвитку та функціонування західноукраїнської християнської періодики зазначеного періоду: першим виданням православного спрямування, зорієнтованим на священників Закарпаття, вважається тижневик «Церковная газета» (Будин, 1856–1858 рр.; редактор цієї газети І. Раковський був прихильником слов'янофільських концепцій православ'я), «Церковный Вестник» (виходив із 1858 р.; редактором і, судячи зі стилістичних ознак статей, майже єдиним автором був теж І. Раковський); газета «Учитель» (1860–1868 рр.; видавець – викладач Ужгородської семінарії Андрій Ріпай; вважається першим церковно-педагогічним виданням у Західній Україні); більш впливовими були газети «Карпати» (1873–1886) й «Листок» (1885–1903) тощо.

Авторка звертає увагу на спроби асимілювати населення України за допомогою засобів масової інформації, довіра до яких на той час була надзвичайно високою, прищепити аудиторії ідеали та принципи, які проголошувалися суто православними, спільними для представників усіх народів, що сповідували цю релігію. А в 1910-х рр., коли активно поширювалися національні українські ідеї, Православна Церква в Західній Україні «започаткувала ще кілька періодичних видань, «спеціалізацією» яких була боротьба з «мазепинцями» – так називали у цих часописах національно-свідомих українців. Одним із таких часописів була газета «Православная Русь» (1909–1910 рр., Чернівці)». Тож, як стверджує дослідниця, Православна Церква в Західній Україні «проводила політику самодержавства у найагресивнішому та найрадикальнішому її варіанті. Місіонерська діяльність, яку покликана була вести Церква, поєднувалась у цьому регіоні з денаціоналі-

зацією, асиміляцією та русифікацією населення. Той факт, що майже всі часописи Православної Церкви виходили російською мовою чи язичієм, а також те, що на сторінках цих видань увесь час велися дискусії щодо доцільності вживання української мови в журналістиці, літературі, культурному процесі та побуті, можна вважати одним із факторів, покликаних руйнувати націю... Шовіністична політика самодержавства знаходила адекватне віддзеркалення і повну реалізацію в церковних часописах».

«Характерологічні риси “Епархиальных ведомостей”». Великий обсяг періодики зазначеного періоду (кінця ХІХ – початку ХХ ст.) припадало на «Епархиальные ведомости», надзвичайно популярні та поширені на місцях або ж в єпархіях. Як зауважує авторка монографії, ці «видання служили Православній Церкві як один із найважливіших чинників формування суспільної думки широких верств населення».

Як відомо, за церковно-адміністративним поділом, Православна Церква на українських землях у ХІХ ст. мала дев'ять єпархій: Волинську (із 1799 р.), Катеринославську (із 1802 р., раніше Словенську й Херсонську), Київську (із 1797 р. – у нових єпархиальних межах), Подільську та Брацлавську (із 1795 р.), Полтавську й Переяславську (із 1803 р.), Харківську (із 1799 р., у 1836–1876 рр. – Слобідсько-Українську), Херсонську й Таврійську (із 1837 р., пізніше – Таврійську й Сімферопольську (із 1859 р.)). У всіх єпархиальних осередках зосереджувалися й редакції однойменних журнальних видань, які «мали уніфікувати українське православ'я за кількома напрямками: мовним (на користь російської), культурним – стосовно скасування особливостей української культури (твердження про її меншовартісність), релігійним – в аспекті перейнятого московським православ'ям візантійського аскетизму. На певний час це вдалося... Офіційним церковним ідеологам потрібен був міф про релігійну єдність більшості народів Російської імперії, зокрема тих, що сповідували православ'я, і вони проводили свою політику, нехтуючи етнорелігійними особливостями українського етносу».

Характеризуючи появу в Україні журналу «Епархиальные ведомости», авторка зазначає, що вже в 1861 р. вийшли друком «Киевские Епархиальные Ведомости» та «Черниговские Епархиальные Ведомости», у 1863 р. почали виходити «Полтавские Епархиальные Ведомости», а впродовж 1861–1870 рр. у кожній із дев'яти українських єпархій уже були свої «Ведомости», які отримували матеріальну підтримку від Церкви. Частину коштів вони отримували від єпархій, що й дало їм змогу про-

існувати з 1861–1870 рр. до 1917 р. Виходили ці видання двічі на місяць накладом у 1000–5000 примірників, який коливався залежно від кількості мешканців єпархії, а іноді й від фінансових можливостей редколегій.

Як вже згадувалось вище, це видання складалося з двох розділів: офіційного та неофіційного. А. Бойко зауважує, що «перший був незмінним для всіх єпархіальних видань, урізноманітнювався лише дизайн, який, цілком імовірно, залежав від смаків та уподобань працівників друкарні. Розділ складався з урядових повідомлень, синодальних та царських указів, маніфестів, церковних документів, іноді в ньому вміщувалися статті отців Церкви або представників церковної верхівки».

Дослідниця цілком слушно зауважує, що публікації першого розділу можуть служити лише історичним контекстом для повнішого розуміння тогочасних процесів. Тематика другого розділу, авторами яких були переважно священники й парафіяни, була присвячена роздумам щодо особливостей життя єпархії; публікаціям, які могли б стати основою для проповідей, оскільки в них порушувалися різноманітні етичні та світоглядні проблеми; питання дитячого виховання, матеріали з життя священників; краєзнавча інформація, місцеві, а іноді й світові новини, господарські та медичні поради тощо.

Досить важливо наголосити на тому, що, як зауважує А. Бойко, «зі сторінок «Єпархиальних відомостей» уперше пролунав заклик науковців, передусім Д. Яворницького, до сільських та міських священників збирати пам'ятки народного мистецтва, записувати пісні, казки, кобзарські думи, зберігати старовинні ікони, церковні прикраси, предмети побуту, музичні інструменти, одяг – усе, що мало фіксувати в матеріальних предметах духовну культуру нації, могло засвідчити самотутність народного мислення, його уявлення про оточуюче середовище».

Аналізуючи великий обсяг питань, які висвітлювались на сторінках «Єпархиальних Ведомостей», А. Бойко стверджує, що велика увага приділялась публікаціям, присвяченим формуванню особистості, проблемам сім'ї, дитячого виховання, школи та й загалом виховання людини на засадах християнства. Чимало статей було присвячено питанням розлучень, руйнації родинних стосунків серед різних прошарків населення тощо.

«Специфіка відображення суспільно-політичних подій на шпальтах преси Православної Церкви». «Пропаганда християнських релігійно-етичних принципів у церковній періодиці». Крізь призму питань, які обговорювались на сто-

рінках православних часописів, де чільне місце займали проблеми моралі, формування особистості А. Бойко осмислює філософську та богословську спадщину Київської Академії, аналізуючи твори та ідеї визначних її мислителів, таких як Григорій Сковорода з його діалогічністю та унікальною формою вираження ідей, мистецтвом полеміки, який став чудовим прикладом для публіцистів усіх часів.

Велику вагу сьогодні мають і такі проблеми, проаналізовані в монографії:

- національне питання та концепція їх висвітлення у пресі для різних читацьких груп;
- «українське питання» та його віддзеркалення в часописах Православної Церкви;
- дискусії про роль і місце інтелігенції в суспільному процесі;
- критика теоретичних засад марксизму;
- ідейно-тематична парадигма православних часописів;
- теми та ідеї художньо-літературних і мистецтвознавчих статей на шпальтах церковної періодики;
- літературно-художня критика як публіцистичний засіб прищеплення православної моралі.

Цілком погоджуємося з твердженням А. Бойко про те, що періодика Православної Церкви, «як ніяке інше історичне джерело, може бути адекватним віддзеркаленням реалістичної, суперечливої та складної картини буття і тих духовних процесів, що відбуваються в суспільстві». Грунтуючись на джерелах та значній історіографічній базі, дослідниця розкриває багато важливих питань, які стосуються церковної періодики другої половині ХІХ ст. – початку ХХ ст., розкриваючи чимало мало-відомих сторінок з цієї тематики.

Таким чином, вважаємо, що монографія доктора філологічних наук, професора Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Алли Бойко «Преса Православної Церкви в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття» написана на високому дослідницькому рівні й розкриває одну з важливих і актуальних сторінок церковної історії, може бути рекомендована до друку.

*Протоієрей Віталій Клос,
доктор наук з богослов'я, професор,
проректор з наукової роботи
Київської православної богословської академії*